

IRGALMAZZ AZ ÁRTATLANOKNAK! A BŰN-FENOMÉN NÉHÁNY ASPEKTUSÁRÓL

SIMON FERENC

„Ártatlan tehát csak a nem-cselekvés, mint egy kő léte; mégcsak nem is egy gyermeké”

ARTATLANSÁG ÉS BŰNÖSSÉG, bűn és büntett, bűn és bűnhődés, megbocsátás és büntetés, bűnben élni és bűnösnek lenni – e fogalmak mindegyike a bűn lényegalakzatának, eidoszának a mozzanata. Azé az *eidoszé*, mely az ember-lét – keresztény értékek által oly mélyen átszőtt – értelmezésének egyik legátfogóbb fenoménje az európai szellemtörténetben.

Ezek a mozzanatok alkalmasint egészen más léttartalmú és egészen más értéket intencionáló jelentéseket hordoznak; – mégis a közgondolkodásban, a mindennapi tudat leegyszerűsített megítélésében a problematikusság pusztá látszatát is megkerülve folynak egymásba.

Idézzük csak fel legközelebbi múltunk egyik nagy port felkavart történetét.

Amikor S. Kitty 15 éves tótujfalusi tinédzsert a bíróság emberölés bűntettének elkövetésében bűnösnek találta, s ezért őt szabadságvesztésre ítélte, a bűn-szubsztancia majdminden jelentésmozzanata (fogadott vagy fogadatlan) képviselőre talált a felbolydult közvéleményben.

Volt, aki úgy vélte, hogy Kitty nem követett el bűnt, csak *igazságot szolgáltatott*: „a gyermeklány végső elkeseredésben követte el tettét, a zsarnok apa kegyetlenkedett vele”.

Egy másik hang az *irgalmasság* erkölcsi követelményét emlegette fel: „nem ítélkezni, hanem segíteni kéne, hogy elő ne fordulhasson ilyen szörnyűség”.

Sokan a *megbocsátás*, a *bűnbocsánat* valláserkölcsei *instanciája* alapján értékelték: „S. Kitty számoljon el a lelkiismeretével, ha van elszámolni valója. Megbélyegzése kifejezetten káros. Nem bűnöző alkatról van szó, nincs szükség a megjavítására. Hagyni kéne élni az életét, és örülni, hogy végre rendeződni látszanak családi körülményei.”

S volt, aki csak a tettet magát látta fontosnak, s a *megtorlás* mellett kardoskodott: „S. Kitty egy hidegfejű gyilkos. Lehet sírni, sajnálkozni, hogy jaj szegény, gyerek még, de gondolatok csak vissza a taxisgyilkos lányok esetére.”

*

¹ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Bp., Akadémiai. 1973. 240. o.

Hogy a gyereklány bűnt követett el, az biztosnak látszik; s hogy jogi értelemben bűnös, az is. De bűnös-e erkölcsi értelemben, s hogy büntetése önmagára kirótt *bűnhődést* eredményezhet-e, – nos ezek a kérdések már nem válaszolhatóak meg egykönnyen. És melyik emberi képességünk, a bennünk lévő melyik isten-alak fordít minket a büntetett felé, önmagunk vagy a másik ember bűnének megértése és megítélése felé: a *megbocsátás* vagy a *kegyelem* emberi erkölce, az *irgalomnak* a vallási átszellemültségről nehezen leválasztható érzülete, vagy *retorziós haszonszámítások* jogi praktikuma?

Tudjuk, hogy különbség van a bűn fogalmának vallási, evilági erkölcsi és jogi értelme között, – azzal együtt persze, hogy ezek a jelentések át-meg áthajlanak, átfordulnak egymásba, egy festőpaletta egymásban kikevert színeinek egymásba-átfolyása mintájára állítva elénk a bűnfenomént.

A BŰN FOGALMÁNAK VALLÁSI ÉRTELME

BŰNÖSNEK LENNI

A vallási világnézetben a bűn-probléma eredetileg nem *az énre és annak akaratára* vonatkozik, hanem az ember-lét teremtett-jellegére, ember és Isten viszonyának vallásilag értelmezett metafizikai viszonyára. A teremtettségből illetve korlátozottságból fakadó *eredendő* bűn soha nem személyes, hanem az emberiséget mint kollektívumot illeti. Ebben a kereszténység – minden valós különbség ellenére is – osztozik az istenség szellem-fogalmával operáló keleti vallások metafizikájában.

A keleti-mágikus vallásokban – a keresztény szinkréció egyik, ha nem is a legfontosabb forrásában – a bűn a *kozmikus rossz* elvének akaratmentes létmozzanata. Ez a jelleg a *kegyelem* mágikus eszményéből táplálkozik, amely az isteni világ predeterminációjaként, az „Isteni *szubsztancialitás* átáramlásaként” értékeli mind a jót, mind a rosszat, mind az erényt, mind pedig a bűnt.² Egy ilyesfajta mágikus „világbarlangban” nem *bűnösök* vagyunk, hanem részesülünk a „világbűnben”. Nincs is választott, tevőleges, akaratlagos viszonyunk hozzá: akarat és beszámítás nélkül *bűnben élünk*, a bűn mintegy „megesik velünk”.

A *bűn-jelentés* keresztény újraépítése minden bizonnyal az ember-lényeg ágostoni átfogalmazásával kezdődik. Ágostonnak nem csupán emberi, de filozófusi élete is a mindent eltöltő, kozmikus bűn-élményben fogan és alakul. De azonos kifejezések-e Ágoston élmény- és gondolatvilágában a „bűnben élés” és „bűnös létezés” princípiumai?

Az ágostoni bűn-élmény egyik alapmozganata kétségtelenül a bűnben-élés. Mindazonáltal már *magánál Ágostonnál* jelen van a törekvés, hogy a

² Vö: Spengler: *A Nyugat alkonya*. II. kötet Bp., Európa. 1994. 337. o.

kegyelem-elv „keleti-mágikus értelmét legyengítse”, s hogy az abban rejlő éles predeterminációnak az „akaratot megsemmisítéssel fenyegető bizonyosságát” megkerülje. A *kegyelem* mágikus jelentésének ágostoni átértelmezésében „bűnösnek lenni” nem eltúrt és megrögzült büntudatban elviselt *állapot*, hanem választott, akaratlagos, dialogikus viszony a teremtető Istenhez. „A bűnt ... csak elkövetőjének lehet jogosan felróni, tehát csak annak, aki akarja is a bűnt.”³

Az ágostoni bűn-probléma – még ha az üdvtörténeti dialógus misztikus közegén belül is – az *énre*, az én *akaratára* vonatkozik. Ahhoz, hogy *bűnös* legyek, *vétkezem* kell. Ahhoz, hogy bűnös legyek, akarnom kell a rosszat. De vigyük tovább a gondolatot: ahhoz, hogy bűnös legyek, teremtettségemen túl *akaro* lénynek, még pontosabban *embernek* kell lennem. A bűn ágostoni jelentéséből a keresztény létértelmezés egyik alapinstanciája adódik; a bűn mint beszámítás, vagyis a bűnösség létértelme az *ember-lét* stigmája. S ezáltal Ágoston a vallás *morális* instanciájának lehetőségét teremti meg.

A kereszténység 11. századában a skolasztikus Canterbury Anselm már az eredendő bűnt is *akarati* fogyatékoszággként számítja fel az emberiségnek; különbséget bűnök között a *teremtettségből származó tökéletlenség*, illetve a *szándékolt rosszat akarás* alapján tesz. „Ahogyan az embernek bűne, hogy nem birtokolja azt, amit birtokolnia kellene [hogy nem birtokolja azt a képességét, amit éppen a bűn elkerülésére kapott], ugyanúgy bűne az is, hogy azt birtokolja, amit nem volna szabad birtokolnia [a képesség hiánya, hogy a bűnt elkerülje].”⁴

Leibniz *Theodiceája* is az *elven belül* marad, amikor a közeli ok és a távoli ok módszertani differenciáit segítségül hívva magyarázza a teremtettség-elv és az akarat-elv egymást feltételező létértelmének skolasztikus tanítását. „Magát a szabad akaratot kell a bűn rosszasága legközelebbi okának, következésképpen a büntetés rossz volta okának is tekintenünk – írja –, jóllehet igaz, hogy a teremtetett lények eredendő tökéletlensége ... tekinthető az első és legtávolabbi oknak. ... Ebben az értelemben nincs birtokunkban a kíváncsi szabadság, és Szent Ágostonnal mondhatjuk: az ember, mint bűn által meghatározott lény, csak egy rabszolga (korlátozott) szabadságával rendelkezik.”⁵

³ Szent Ágoston: *A boldog életről. A szabad akaratról*. Európa K. Budapest. 233. o.

⁴ Canterbury Szent Anselm: *Miért lett Isten emberré?* Bp., MTA Filozófiai Intézet. 1993. 104. o. A szerző megjegyzései zárójelben. (szerk.)

⁵ Leibniz: *Die Theodicee*. S. 333 ff.

A bűn-szubsztancia a kereszténységben mindazonáltal csak részben a teremtés illetve az akarati vonatkozás felől megközelíthető léttartalom; – legalább ilyen lényegi síkja a *megbocsátás* tiszta valláserkölcsei instanciája. A bűn valláserkölcsei tartalma – mely persze csak a reformációval tudatosodik szélesebb körben a keresztény szellemben – legigazibb jelentésében a *megbocsátás* vallási értékének abszolútumára vonatkozik.

A modern gondolkodásban a vallási (valláserkölcsei) és a deszakralizált (s egyben az erkölcsről leválasztott) jogi bűn létértelmének alapvető különbségét épp a büntetés és a megbocsátás különbsége fogja adni; a *büntetés* a maga alapinstanciája szerint nem keresztény-vallási, hanem jogi fogalom: Isten nem büntet, hanem megbocsát.

A megbocsátás-jelentésnek a büntetés-jelentésről való leoldozódása (vagyis a vallás erkölcsi aspektusának előtérbe kerülése) mindazonáltal több évszázadig tartó folyamat a keresztény szellem fenomenológiájában. Anselmusnál még az igazságos, de *büntető* Isten, Luthernél már a könyörületés, *megbocsátó* Isten dominál.

Anselmusnál a bűnösség és a büntetés metafizikai kapcsolatának vizsgálatán belül a megbocsátás csak alárendelt mozzanat. „Az elégtételnek a bűn mértékét kell követnie”, – szögezi le az ún. *arany szabály* mérték-elvét, mely persze mind a jogi, mind pedig az erkölcsi megítélésnek egyaránt zsinórmértéke. Ha a „bűnben élés” kozmikus állapota felől közelítjük a bűn Isten általi felszámítását, akkor az ember nem adhat Istennek elégtételt bűneiért, mondja Anselmus, legalábbis az eredendő bűnért nem, hiszen ahhoz az emberi választásnak, az akaratnak semmi köze: „Ha olyasvalamit adsz Istennek, amivel akkor is tartozol, ha nem vétkeztél, ezt nem számíthatod fel bűnöd miatti tartozásod fejében.”⁶

Kötelessége viszont a bűnös embernek – mégpedig isteni mérték szerint – elégtételt adni vétkeisége következményeiért, illetve magáért a vétékért: „Az ember, bár könnyen megtehetné volna ezt, mégis hagyta magát legyőzni a Sátán akarata szerint, s Isten akarata és méltósága ellenére, mégpedig nem erőszak kényszerében, hanem egy pusztá ösztönzésnek önként engedve.”⁷

S e tekintetben nincs megbocsátás, hiszen ez az igazságosság isteni attribútumát – *horribile dictu*, magát az isten-jelleget – veszélyeztetné. „Ha Isten azt engedné el, amit az ember önként megadni tartozik ... akkor Isten elhomályosítaná a bűnt, és éppen azért a bűnért tenné boldoggá az embert, hogy olyasmit birtokol, amit nem lenne szabad birtokolnia ... Az ilyen irgal-

⁶ Canterbury Szent Anselm: Im. 96. o.

⁷ Im. 101. o.

masság [a bűnt kegyelemből elengedni] teljesen ellentétes Isten igazságosságával, amely csak azt engedi, hogy az ember bűnéért büntetés jár.”⁸

Éppen ezért – fejezi be a gondolatmenetet Anselmus – „Isten ezt a boldogságot [az üdvözülés végső boldogságát] csak annak tartozik megadni, akinek bűnei mind meg vannak bocsátva; a megbocsátás viszont csak annak a tartozásnak a megadása után lehetséges, amivel a bűn miatt és a bűn mértékében tartozunk”⁹

II. A BŰN FOGALMÁNAK ERKÖLCSI ÉRTELME: MORÁLIS SZÁNDÉK ÉS MEGBOCSÁTÁS

A bűnnek, mint *morális* (és nem csupán metafizikai, illetve erkölcsi-, vagy vallási-értéktani) fenomennek a lehetősége – olyan lehetősége, amelynek a nyugati szellem világképét általánosan érintő konzekvenciája van – kétségtelenül Európa *reformált* világnézete megjelenésének a következménye. A *sola fidei*-elvben megmutatkozó *vallási* fordulat a bűn *emberi jellegének* metafizikai megítélésében is változást hoz: relativizálva ezzel az Isten - ember viszony merev alá-fölérendeltség-jellegét. Az „önmaga papja és bírója” formulával a bűn eredendősége és intézményesült egyértelműsége is megszűnik apriori evidenciának lenni. Sőt, az igazán lényeges fordulat az lesz, hogy a reformált szellem a bűnösség rögzítése és az Istennek tetsző igazságos büntetésen való meditáció helyett egyre egyértelműbben a *bűnös ember* és ezáltal magának a *bűnösség*-fenoménnek a megértése felé fordul.

A bűn-probléma alaphangsúlya az énré, az én akaratára, a morális szándéokra tevődik át. A bűn *erkölcsi mozzanata* épp ez: az ember a bűn *választásában, akarásában* nyilvánul meg mint ember, mint ahogy az erkölcsi jó is a választáshoz, az értékhez való akaratlagos odaforduláshoz kapcsolódik (s másodrendű, hogy ez az érték evilági vagy isteni jelleget ölt-e). A *teremtett jószág* (az első emberpárnak a teremtettségből származó jó-léte) – emlékszünk – csak vallásilag számíttathatott fel *erény* gyanánt; még az ágostoni metafizikában, – egy ilyen jó morálfilozófiailag nézve *erkölcsin kívüli* állapot. Mivel nem az egyénre, az egyén akaratára tartozik, ezért vagy tiszta *természetiség*, vagy a teremtettség tiszta *szakralitása* – egyik esetben sem erkölcsi, és még kevésbé morális. S ugyanez igaz a bűnre, ha a bűn-fenomént a *bűnösség* alapmozzanata felől közelítjük meg.

Ezért eme referátum választott címe: „*irgalmazz az ártatlanoknak*”. Nem infantilizáló parafrázisa ez a „ments meg uram barátaimtól, az ellenségeimmel elbánok magam is” fordulatainak. Aki nem vétkezhet, arra nem

⁸ Im. 105-106. o. („Bizonyára istenkáromlás lenne Istennek illetén irgalmasságot tulajdonítani”) A szerző megjegyzései szögletes zárójelben. (szerk.)

⁹ Im. 107. o.

vonatkozhat erkölcsi instancia sem. Hegel plasztikus formulájából tudjuk, hogy *ártatlan* csak a nem-cselekvő, a morálisan nem megítélhető, a morálisan nem értékelhető ember – vagyis a nem-ember. A *tett* ab ovo *distancia*, – meghatározás és megkülönböztetés: szembehelyezkedés valamivel, vállalása valaminek. Az emberi egyén nem *másolat* és nem másol – *önnön magáértvalóságát* helyezi szembe a létezés puszta magánvalóságával. Már az ágostoni szövegeken is átsejlik a felismerés: csak a bűnben számíttatik fel az emberi lény; a *teremtett jóságban* (a mintához hasonulásban, az akarat-nélküli alkalmazkodásban) ellenben sosem. Ahogy az erkölcsi *cselekedet* magában foglalja a büntett mozzanatát, úgy tartalmazza a bűn is az *erkölcsit*. A bűn csak a *bűnösség személyessége* által *emberi*. Csak a bűnösséget lehet erkölcsi mértékkel megítélni. Csak a bűnös embert, aki téved, vagy gondatlan, aki göggel vagy ostobasággal az érvényes ellen fordul, aki szándékkal értékeket gyaláz, vagy aki adott esetben gonosz.

Mint tudjuk: bűn és erény egybeesésének (közelebbről: bűnként megnyilvánuló erénynek (*areté*), illetve erényként megjelenő bűnnek) prehistorikus modellje a *hősi dráma*, a *hős drámája*, melyről utolérhetetlen plaszticitással beszél esztétikai előadásaiban Hegel. „Amit e hősök tettek – mondja róluk –, valóban megtették, az a dicsőségük. Az ilyen hősösről nem lehetne rosszabbat mondani, mint azt, hogy ártatlanul cselekedett. A nagy jellemek becsülete az, hogy bűnösök.”¹⁰

A hős drámája Hegelnél egy történetileg meghaladott korra és egy vissza soha nem térő emberfajta eszményi attitűdjére vonatkozik. De talán nem tűnik erőltetettnek a referáló meggyőződése (vagy mértéktartóbban fogalmazva: reménye), hogy az *erényként megjelenő bűn* minden személyesen vállalt, tehát *erkölcsi* magatartás örök és felszámolhatatlan mozzanata.

A bűnt és a bűnösséget sem vallásilag, sem erkölcsileg *nem lehet felszámolni*, a büntetést sem vallásilag, sem erkölcsileg nem lehet *elengedni*. Meg lehet azonban *bocsátani*, vagy *irgalmazni* lehet a bűnösnek.

A megbocsátás nem túllendülés a dolgon, ellenkezőleg: épp csak a megbocsátásban érkezünk el az *igazi dologhoz*: *emberi* lényegünkhöz. A megbocsátás a bűnből a moralitáshoz való visszatérés – nem csupán a másik ember bűnéhez való viszonyban, hanem a morális önreflexióban is. „A moralitáshoz való visszatérés nem szünteti meg a bűnöket és a büntetéseket – utal rá Hegel az 1800-as Alapvázlatban –; ... ellenkezőleg, a cselekedet csak annál kínzóbb lesz; – minél nagyobb a moralitás, annál mélyebben érezzük a cselekedet amorálitását; a büntetés, a sors nem szűnik meg, mert a moralitásnak még mindig valami objektív hatalommal kell szembenéznie.”¹¹

¹⁰ Hegel: *Esztétika* III. Bp., Akadémiai. 1956. 418. o.

¹¹ Hegel: Alapvázlat a Kereszténység szelleméhez. In: *Ifjúkori írások*. Bp., Gondolat. 1982. 136. o.

A bűnöshöz és bűnéhez való erkölcsi viszony legtisztább és egyben legvalószerűtlenebb formája – az a forma, amelyben paradox módon épp önmagunkhoz, mint emberi lényhez kerülünk legközelebb – az *irgalom*.

Az irgalom nem a bűnök *megbocsátása*, – még vallási létértelmén belül sem az. Az irgalomban mint a szív tiszta érzelmi viszonyulásában nem oldozzuk fel a vétkest, nem bocsátunk meg neki tetteiért. Az irgalomban az elbukotthoz, az általunk is bűnösnek tartotthoz, benső köreinkből kivetett, sorsát vesztett embertársunkhoz fordulunk. A pusztá *feloldozás* vagy a pusztá *megbocsátás* vallási, a *megkegyelmezés* jogi viszonyulás lenne. Az irgalom ezzel szemben tiszta erkölcsi magatartás: a bűnös bűnének belső átvállalása, megértő feléje-fordulás, vágy, hogy megéljük szenvedését, hogy együttérezzünk vele, hogy sorsában saját sorsunkra ébredjünk. Az irgalom értékalapja annak átérzése, hogy emberként sorstársak, az elbukásra hajló és el is bukó emberfaj irgalomra szoruló egyesei vagyunk.

A BŰN FOGALMÁNAK JOGI ÉRTELME (ÁLLANDÓ TEKINTETTEL HEGELRE)

A *polgári* és az *isteni* törvény következetes metafizikai megkülönböztetésével Locke az, aki filozófiaiilag először választja le a büntetést a bűn szakrális-metafizikai bázisáról: filozófiai megítélés illetve törvény dolga – írja az *Értekezésben* –, hogy erénynek vagy bűnös szenvedélynek tartsuk-e a dolgot. „Úgy látom, háromféle olyan törvény van, amelyekre az emberek cselekedeteiket általában vonatkoztatják azok helyességének vagy helyteleniségének megítélése céljából: 1. az isteni törvény, 2. a polgári törvény, 3. a közvélemény vagy hírnév törvénye, ha szabad így neveznem. Az elsőhöz való viszony szerint azt ítélik meg az emberek, hogy cselekedeteik vétkesek-e vagy kötelességszerűek; a másodikkal azt, hogy gonoszak-e vagy ártatlanok; a harmadikkal pedig azt, hogy erények-e, vagy bűnök.”¹²

Ezzel aztán a bűn fogalma jogi és egyben (laikus) jelentésének előtérbe kerülését alapozza meg. Bűn és büntetés problémája állandóan visszatérő kérdés Hegel filozófiai életművében is. A *bűn*-fenomén jelentésének feltárásánál a büntetés vállalásának vagy az attól való elmenekülésnek a *lelkiismereti* (tehát erkölcsi) lehetőségeit járja körül, s a fizikai bukás és a sorssal való emelkedetebb megbékélés egyéni világait ütközteti egymással; a *büntett* létértelmének vizsgálata során a büntetés mint a büntetthez kapcsolódó társadalmi-jogi *elismertségi igény* objektív értékszempontja és a büntetetlennek a követelmények objektív világához való viszonya érdekli.¹³

¹² Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. I. kötet. Bp., Akadémiai. 1979. 348. o.

¹³ Vö: Hegel: *System der Sittlichkeit*. In: Hegel: *Sämtliche Werke*. VII. kötet. Leipzig. 1913. és Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. lk. 99-103. §§.

A bűntett mindig valami objektív, – mondja Hegel – a jogképesség és a pozitív jog objektivitásának a tagadása: „negatív-végtelen ítélet a maga teljes értelmében.”¹⁴

De a bűn jogi értelme kapcsán nem csupán a bűnös tetről, vagy a *társadalomra veszélyesség* objektívnek mondott, de jogi-technikai jellegét levetkőzni soha nem képes terminusáról van szó, melyek a bűn jogi értékelésének kétségtelenül legfontosabb mozzanatai, hanem az *eltökéltség*ről: a vétkekesség többé vagy kevésbé szándékolt szubjektív fenoménjéről is. A bűnösség jogilag is akarati viszony: a magatartás következményeinek tudása, e következmények akarása, belenyugvás e következményekbe, vagy elmaradásukba vetett remény.

Bűn akkor keletkezik – mondja Hegel –, amikor „az erkölcsi *öntudat* abszolút joga összeütközik a *lényeg* isteni *jogával*”, vagy közönséges szavakkal: amikor partikuláris létérdekeimet társadalmilag elismert érdekekkel és nembeli *értékekkel* helyezem szembe. A bűn lényegi mozzanata, hogy magatartásom *tőlem függ*, rajtam áll. „A bűn nem az a közömbös kétértelmű lényeg, hogy a tett ... személyes énjének *cselekvése*, lehet is, nem is, mintha a cselekvéssel valami külsőleges és véletlen kapcsolódhatnék össze, amely nem tartozik a cselekvéshez, s erről az oldalról tehát a cselekvés ártatlan volna. Hanem a cselekvés maga ez a kettéválás, hogy magát magáért-valósága szerint tételezi s ezzel szemben idegen külső valóságot tételez; hogy ilyen valóság van, magára a cselekvésre tartozik és általa van”.¹⁵

A jogi értelemben vett bűn „morális (vagyis amorális) mozzanata” épp ez a tartalom: hogy önmagam partikularitását helyezem előtérbe, tolom előre az érvényesnek elismert társadalmi érdekekkel és értékekkel szemben, akár kifejezetten akarva, akár cinikusan elfogadva vagy beletörődve, hogy szembe-szegülök az érvényes világrenddel. A bűn jogi megítélésénél nincs *megbocsátás* és nincs *irgalom*: Justitia szemei el vannak takarva, és a mérleget tartó keze sem remeghet meg. *Fiat justitia*, – de épp azért, hogy el ne vesszen a világ.¹⁶

*

Amikor S. Kitty 15 éves tinédzser bűnösnek találtatott, akkor a bíróság, vagyis az „emberi törvény” élő-valóságos szelleme, a bűnös lét tudatosítására, morális önreflexióra is felszólította. De tud-e erről, s ha tud, mit kezd vele S. Kitty?

¹⁴ Hegel: *Jogfilozófia*. Ik. 115-116. o.

¹⁵ Hegel: *Fenomenológia*. Ik. 239. o.

¹⁶ *Fiat justitia, pereat mundus* – érvényesüljön a jog, ha bele pusztul is a világ.